

**Ганна Скрипник
(Київ)**

НАУКОВИЙ ДОРОБОК ПАВЛА ЧУБИНСЬКОГО В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОЛОГІЇ

Наукова громадськість країни 2009 року відзначає 170-річчя з дня народження П. Чубинського – видатного українського етнографа, правника, статистика, поета і перекладача. Хоча народознавча спадщина П. Чубинського знайшла різнобічну оцінку вчених ще в ХІХ ст., проте вона й досі в повному обсязі належно не опрацьована, не осмислена в контексті завдань, теорії та методики сучасної української етнології, а праці науковця залишаються бібліографічною рідкістю (у тому числі й зібрані та опубліковані його зусиллями фундаментальні «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» у семи томах). Актуальною й донині залишається оцінка народознавчого доробку П. Чубинського, висловлена Ф. Вовком: «Його збірник становить величезний, до цих пір майже не опрацьований і не використаний науковий матеріал, якого вистачить ще надовго»¹. Однак «слід, залишений ним в етнографії України, такий великий, заслуги його такі значимі, що їх вистачило б і на кількох професійних вчених»².

Належно осмислити значення наукової спадщини П. Чубинського і його ролі в розвитку української етнографії та в національному поступі можна лише з урахуванням суспільно-політичного життя України в ХІХ ст., на тлі якого розгорталася творчість П. Чубинського. В історії української спільноти часи наукової діяльності П. Чубинського були позначені жорсткою

протидією горстки інтелектуалів і громадських діячів організованому асиміляційному тиску, дискримінаційно-репресивним заходам чужих держав на притлумлення історичної пам'яті та нівеляцію мовно-культурної самобутності українства. Це був період, коли, як зауважував П. Куліш, мілітарна енергія нації, не давши очікуваного політичного самоствердження, трансформувалася в культурницький рух та інтелектуальні змагання інтелігенції за легітимізацію своєї етнічності засобом художнього слова і науки. Цей період, за його образним висловлюванням, був характерний тим, що «дух народний ослаб в народній масі, яка скеровувалася інтенсивним прагненням до неусвідомленої нею історичної мети, і відродився в освіченому невеличкому суспільному прошарку, найближчому до народу за своєю любов'ю до нього, і який свідомо продовжував його духовне життя в нових формах – цивілізації»³. Один з активних учасників «Старої Громади» 1870-х років М. Драгоманов підкреслював цю потребу національного самоусвідомлення для тогочасного українського суспільства: «Україна, ще як національність, не виступила у Росії і сама себе ще не знає. Їй треба наукової й літературної праці, щоб себе пізнати»⁴. Саме завдяки (узагаданним фундаментально джерельною та документальною базою) працям істориків В. Антоновича, М. Костомарова, М. Драгоманова (трохи пізніше – М. Грушевського), статистика О. Русова, антрополога та етнографа Ф. Вовка, мовознавців О. Потебні, К. Михальчука та інших створюється об'єктивна соціогуманітарна концепція історико-етнографічного та мовно-культурного розвитку українства як самодостатньої національної спільноти.

Як зазначав О. Пипін, «Малоросійські дослідження в ці роки набули мало-помалу

нового обороту. Попередній романтичний смак до малоросійської старовини почав змінюватися пристальнішим дослідженням, збиранням і виданням пам'яток цієї старовини»⁵.

У цій шерезі науковців-подвижників, котрі свідомо стали на захист української національної самобутності силою наукового аргументу (через дослідження й інтерпретацію етнографічної та історичної минувшини краю, що разом з мовною окремішністю репрезентувала образ української нації), чільне місце посідає П. Чубинський. Як слушно писав І. Лебединський, «серед інших діячів старої київської “Громади”, які залишили багату інтелектуальну спадщину майбутнім поколінням українців, особистість Павла Платоновича Чубинського мимоволі висувається на перший план»⁶. Йому належить заслуга творення всеосяжної бази пам'яток фольклору та описів етнографічних явищ, що документально увиразнювала Україну в межах етнографічних земель; формування багатотомної, узагальнюючого характеру праці про мовну самобутність, соціонормативну, звичаєво-обрядову, духовну й матеріальну культуру українства в її регіональному розмаїтті та загальнонаціональній єдності. Керуючись прагненням національно легітимізувати українство, виокремивши його з-поміж інших слов'янських народів, П. Чубинський вдався до широкоформатної фіксації та опублікування пам'яток української фольклорно-етнографічної культури як основних маркерів етнічності. Саме про це йдеться у спогадах С. Русової: «Ні постійні переслідування уряду, ні заслання до Архангельської губернії не змогли остудити його відданості Україні, він так хотів у ті глухі часи виявити всю багату індивідуальність її народу, всю красу її фольклору»⁷.

П. Чубинський залишив помітний слід у різних царинах етнографічного знання, започаткувавши окремі наукові напрями, створивши фундаментальну джерельну базу для етнографічних студій тогочасних та наступних поколінь дослідників. Він одним з перших розпочав створення узагальнюючих народознавчих праць, ініціюючи дослідження в межах усіх етнічних земель української духовної, матеріальної та соціонормативної культури; вивчення етнічного складу населення українських земель та етносоціальної структури Києва;

студіювання народного звичаєвого права, етнопсихологічних та антропологічних особливостей українців, селянського господарства і торгово-економічних відносин на селі тощо. Йому також належить успішна спроба подати розлогу етнокультурну й мовно-конфесійну характеристику національних меншин, розкрити соціоісторичний контекст їхнього співжиття з українською людністю.

Схвально оцінюючи всі сфери наукової діяльності та громадської активності П. Чубинського, дослідники насамперед виокремлювали його заслуги в проведенні масштабної і «знаменитої експедиції в Південно-Західний край, що була ним організована після повернення із заслання в Україну в 1869 р. при сприянні Імператорського Російського Географічного Товариства (з метою етнографічного та статистичного опису цього краю)»⁸.

Ця, давно запланована ІРГТ, експедиція в Західно-Руський край не відбулася раніше через суспільно-політичну нестабільність (польське повстання) та брак зацікавленого й ініціативного керівництва. Домігшись дозволу на її проведення, Павло Платонович розгорнув активну діяльність з її реалізації і запропонував Товариству розширити географію та дослідницькі завдання експедиції – зосередити увагу на вивченні складу населення та фіксації різноманітних статистичних даних; на студіюванні етнографічних і фольклорних матеріалів не лише в межах повітів губерній Південно-Західного краю, але й на інших українських етнічних землях – у південних районах Гродненської і Мінської губерній, західних – Люблінської і Сідлецької та в північно-східній частині Бессарабії. Ф. Вовк зазначав, що плануючи проведення експедиції, П. Чубинський прагнув використати її якомога ширше в інтересах етнографії всієї України, а не лише трьох губерній Південно-Західного краю⁹. Проте наміри вченого зробити експедицію загальноукраїнською були досягнуті лише частково, позаяк, на думку Ф. Вовка, «долучити до свого дослідження Холмщину, Пінчуків та ін. П. П., звичайно, вдалося, тоді як губернії Чернігівська, Полтавська, Харківська і південні вже настільки були поза “Південно-Західним краєм”, що П. П. навіть незручно було туди їздити, а також і виділених йому грошей, 3,000 рублів, не

вистачило навіть на Правобережну Україну, і він змушений був витратити досить багато власних коштів»¹⁰.

П. Чубинський вирізнявся цілеспрямованістю й діловитістю, «великою енергією і хистю до неусипущої праці», «глибокою відданістю своїй справі», умінням гуртувати довкола себе однодумців. Як добрий організатор він зумів зацікавити майбутніми експедиціями широкі українські кола, передусім діячів Громади, і «розпочав збирати звідусіль записані раніше етнографічні матеріали».

Щоб залучити до експедиції якомога більше учасників, П. Чубинський сповіщав про свої поїздки в газетах, опублікував у губернських відомостях трьох губерній Південно-Західного краю та розіслав визначеним особам 500 примірників відбитків програм: зі збору фольклорно-етнографічних та статистичних даних (Географічного товариства); з повір'їв і забобон (Єфименка); з мови (Новицького); з економічних відомостей та звичаєвого права (Чубинського). Він заохотив до роботи, окрім таких видатних діячів, як О. Кістяківський, М. Лисенко, В. Антонович, І. Новицький, М. Петров, О. Потебня, М. Костомаров, В. Симиренко, ще й місцеву інтелігенцію, учительство, лікарів та священників, а також звернувся за сприянням до статистичних комітетів і «мирових» установ із селянських справ. Під впливом П. Чубинського В. Антонович та К. Михальчук розпочали спеціальні дослідження, що згодом увійшли в «Труды...». Як засвідчує М. Сумцов, «Експедиція Чубинського вийшла надзвичайно корисною для науки і особливо для українознавства. [...] Протягом двох років (1869 і 1870 рр.) він об'їхав багато міст, укладав програми, гуртував молоді сили для корисної загальної праці, спонукав до роботи і таким чином в два роки зібрав такий величезний матеріал, який не могли раніше зібрати цілі наукові товариства за багато літ»¹¹. Справжній талант етнографа-збирача та непересічні здібності П. Чубинського як організатора науки підкреслював і О. Пипін: «За складом розуму, особистим характером і за прийомами дослідження Чубинський був видатним етнографом-збирачем, єдиним у своєму роді діячем» у цій царині науки. Він умів прискіпливо спостерігати народний звичай, схоплюючи його істотні риси, вислухати і записати пісню і казку, тут же зібрати статистичні дані, розшукати на місці знаючих

людей і надати своїй роботі цільності і багатогранності. Це був, поза сумнівом, організаторський талант, здатний окреслити план роботи, вибрати виконавців і довести до кінця складну справу»¹².

Як зазначалося в передмові від Комісії зі спорядження етнографічно-статистичних експедицій, завдання членів експедиції полягало в дослідженні племінних відмін (виражених у мові, звичаях, характері) та фіксації відносної чисельності племен краю; у встановленні етнографічних кордонів; у дослідженні поділу населення за конфесійними ознаками; у з'ясуванні рівня його релігійної і морально-етичної культури та в студіюванні господарського побуту різних племен і стану їхнього матеріального благополуччя. За такою ж тематичною рубрикацією Комісія доручила П. Чубинському обстежити народності, які мешкали в Південно-Західному краї.

Розглядаючи шляхи виконання цього завдання – або засобом авторської інтерпретації спостережуваних реалій, або через фіксацію матеріалів, «що стосуються різних сторін народного життя, даючи, таким чином, можливість кожному бачити народ, незалежно від вражень дослідника»¹³, – П. Чубинський обирає останній. Він ставить за мету не лише вивчити склад населення і «взаємовідношення елементів», але й організувати тотальну фіксацію етнографічних матеріалів, зібрати якомога більше відомостей з усіх царин культури, тому що, на його думку, «до цих пір не було здійснено повного всебічного етнографічного дослідження про малоросіян»¹⁴. До того ж, як зазначав дослідник, збирачі фольклору торкалися якоїсь однієї сторони народного життя, найчастіше пісень та прислів'їв, «стосовно ж вірувань, обрядів, прикмет, гадань, шептань, заклинань, ігор і забав, юридичних звичаїв, побутової обстановки і відтінків говірок – зібрано досить мало матеріалів», які ще й розкидані по різних виданнях, а отже, стали недоступними. По-друге, на думку П. Чубинського, до часу проведення його експедиції «не було майже ніяких етнографічних матеріалів із Холмської Русі, із Підляшшя, Сідлецької і Гродненської губерній, із Пінського і Мозирського повітів Мінської губернії, ... а з Волині і Поділля було матеріалів мало, так що про населення всіх названих місцевостей не можна було скласти хоча б приблизного уявлення»¹⁵. По-третє, він був свідомий негативного впливу на рі-

вень збереженості української традиційності промислового виробництва і поширення урбаністичних елементів побуту. Із цього приводу вчений писав, що «численні пам'ятки народної творчості вимирають; народ їх забуває. Якби М. Максимович та інші збирачі матеріалів не записали історичних дум і пісень, то багато з них було б назавжди втрачено. Те саме могло б статися з багатьма обрядами, повір'ями, казками, легендами і навіть звичаями; через це й опускати якусь рису народної творчості чи народного побуту я вважав непростимим»¹⁶.

Маршрути першої експедиції П. Чубинського, що проводилася влітку 1869 року, пролягли через Київський і Черкаський повіти в міста і села Наддніпрянини, далі – долиною річки Рось через Канівський, Черкаський, а також Таращанський, Сквирський, Васильківський, Бердичівський і Житомирський повіти, долиною річки Случ через Новоград-Волинський і Старокостянтинівський повіти, через Подільську губернію і Бессарабію, звідки – через південь Поділля, західноволинські райони, через повіти Сідлецької і Люблінської губерній, українські поселення Холмщини, а звідти – через Брестський, Кобринський повіти Гродненської губернії, Ковельський, Луцький, Рівненський і Новоград-Волинський повіти Волинської губернії, через Житомирський і Радомишльський повіти, і далі – до Києва.

Зробивши невеличку перерву після першої п'ятимісячної експедиції, уже взимку 1869–1870 років П. Чубинський з І. Чередниченком здійснюють нову подорож і обстежують повіти Київської, Мінської, Гродненської та Волинської губерній. Зворотний шлях до Києва проліг через Ковельський, Луцький, Рівненський, Овруцький і Радомишльський повіти. Експедиція збрала цінні відомості про етномовні та етнокультурні процеси серед українського населення Мозирського, Берестейського, Кобринського і Пружанського повітів, а також частково – Слонімського і Більського, зафіксувала окремі тенденції білорусизації української мови, що проявлялися у фонетичних змінах місцевої української говірки. Улітку 1870 року, залучивши до експедиції, окрім І. Чередниченка, ще й В. Кравцова, П. Чубинський здійснює третю етнографічну подорож і вирушає в села Переяславського й Золотоніського повітів

Полтавської губернії; Черкаського, Чигиринського, Звенигородського та Уманського повітів Київської губернії; Гайсинського, Ольгопільського, Балтського, Ямпільського, Могилівського, Лeticівського, Літинського, Вінницького і Брацлавського повітів Подільської губернії, а також у села Липовецького, Сквирського, Васильківського та Київського повітів¹⁷.

Результати фольклорно-етнографічних подорожей П. Чубинського були вражаючими – записано майже чотири тисячі обрядових пісень, понад триста казок, двадцять весільних обрядів, більше як у шістдесяті місцевостях зроблено записи говірок, вибрано тисячі ухвал із книг волосних судів. Майже скрізь нотувалися відомості про заробітну плату, специфіку занять, про рівень урожаю, вплив селянської реформи на економічний побут народу, про торгівлю лісом, тютюнництво, шовківництво, виноробство тощо¹⁸. Титанічна за обсягом робота, здійснена за надто короткий термін, викликала подивування сучасників П. Чубинського, які стверджували, що подібне експедиційне дослідження було під силу лише йому.

Значним обсягом зібраного матеріалу та зафіксованих відомостей етнограф завдячував співчуттю як широкого загалу, так і губерніального та повітового керівництва, яке всіляко сприяло проведенню експедиції. Водночас значна наукова допомога була з боку дослідників, які передали вченому цілі рукописні збірники. Зокрема, матеріали надійшли від І. Новицького (передав в експедицію 5 тис. пісень), О. Кістяківського (опрацював кримінальні рішення волосних судів і надав історичний нарис про ці суди), В. Антоновича (дослідив близько 100 процесів про чарівництво і підготував відповідну розвідку), М. Лисенка (поклав на ноти весільні мелодії та обрядові пісні м. Борисполя), В. Смиренка (збагатив праці експедиції світлинами з типами і побутовою обстановкою), М. Петрова (передав розлогий збірник повір'їв і обрядів), Г. Залюбовського (надав збірник казок, ігор та описів інших етнокультурних реалій), Г. Димінського (підготував збірник повір'їв, загадок та різних фольклорно-етнографічних матеріалів) тощо. Відтак, крім зібраного фактографічного матеріалу, у «Труды...» ввійшли й наукові розвідки, які істотно розширили тематичний спектр тогочасної народознавчої науки, серед них: стаття К. Михальчука

про говірки, дослідження професора В. Антоновича про судові процеси проти чаклунів, розвідка професора О. Кістяківського про волосні суди.

Матеріали П. Чубинського почали надходити до ІРГТ вже в середині 1870 року, а в 1871-му Комісія приймає рішення про їх опублікування, доручивши М. Костомарову і П. Гільтебрандту редагування й підготовку текстів до друку. Водночас із підготовкою цього багатотомного видання П. Чубинський друкує кілька етнографічних розвідок, що також посіли гідне місце в його народознавчій спадщині. Серед них – стаття «Малорусское племя», опублікована у вісімдесят п'ятому номері «Киевлянина» (13 липня 1872 р.), у якій на підставі ґрунтовного вивчення й аналізу лінгвокультурних даних із Правобережжя та західноукраїнських земель, а також з урахуванням результатів наукових студій вітчизняних дослідників етногенезу українців П. Чубинський робить концепційно важливі та актуальні ще й досі висновки про історичну тяглість та етногенетичну єдність українства. Автор висловлює принципи міркування про те, що територіальне побутування місцевих діалектів – говірок і наріч – протягом тисячоліть майже не змінилося, що засвідчує, на його думку, давність і автохтонність сучасного йому населення Південно-Руського краю, етнічну основу якого не схитнули «нашестья іноземців».

Не менш цінні наукові висновки щодо етнографічних характеристик українського населення містить інша, опублікована в Києві 1872 року, праця П. Чубинського (у співавторстві з В. Борисовим) – «Календарь Юго-Западного края» на 1873 рік. Цей календар, обсягом понад 600 сторінок, був наповнений найрізноманітнішою краєзнавчою інформацією: від покажчика визначних історичних подій краю до статистики навчальних установ, книгарень і бібліотек, шлюбів і народжень; характеристики сільського господарства і промисловості, їх прибутків та обсягів виробництва тощо. Особливий інтерес викликали рубрика «Народний календар», географічний та етнографічний нариси, що містили відомості про поділ населення за станом і віросповіданням, про ярмарки, народні свята й обряди, повір'я та приказки. В етнографічному нарисі «Календаря» П. Чубинський, беручи до уваги не

віросповідання, а мову та особливості побутової культури, робить слушний висновок про українську етнічність більшості представників так званих «католиків».

Упродовж 1872–1879 років у Петербурзі виходять друком капітальні в семи томах «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край». До першого тому «Вірування і забобони. Загадки і прислів'я. Чаклунство» ввійшли етнографічні матеріали, пов'язані з космологічними й демонологічними віруваннями та уявленнями, з природою, людиною та її побутом, а також – замовляння і народні знання з медицини, приказки й загадки.

П. Чубинський розрізняє вірування народу про природу, людину та надприродне і запроваджує таку класифікацію: вірування про небесні світила й атмосферні явища; про землю; про царство тварин і рослин; про людину; про духовний світ.

Умотивовуючи доцільність друкування деяких фольклорних текстів (зокрема прислів'їв і приказок), опублікованих і в інших виданнях, П. Чубинський у передмові до другого випуску першого тому зауважує, що хоч окремі з представлених зразків приказок і є в збірнику М. Номиса, проте він уважав за доцільне їх друкувати, оскільки: по-перше, вони слугують джерелом для пояснення світогляду народу і є доповненням до матеріалів, надрукованих у першому випуску; по-друге, залучені до збірника фольклорні тексти взяті ним з рукописів (власних записів чи повідомлень інших збирачів, зокрема Г. Димінського та Г. Симиценка). Більшість із цих текстів зафіксовано на території західної частини Подільської губернії, Підляшші та Поліссі, з яких в опублікованих джерелах було надто мало подібних зразків. Тим-то, на його думку, «пропоновані приказки і загадки становлять інтерес, засвідчуючи ступінь поширення однорідних приказок на території малоруського населення»¹⁹. До того ж розглядуваний збірник приказок і загадок є матеріалом для вивчення мови, представляючи фонетичні, лексичні та граматичні особливості української мови в її діалектному розмаїтті²⁰. П. Чубинський запропонував класифікацію приказок за поняттєво-предметним принципом, що, на його думку, мало створити певні зручності для користувачів.

У другому випуску першого тому, окрім збірки загадок і прислів'їв, також уміщено статтю В. Антоновича про чаклунство

та документи, вибрані ним із книг міських і магістратських судів у містах Південно-Західного краю. На підставі наведених витягів з актів слідчих процесів XVIII ст. дослідник характеризує світосприйняття місцевої людності, робить висновок про тожність тогочасних вірувань та забобонів тим, що побутували наприкінці XIX ст., а отже, про певну інертність побутування фольклорних явищ і світоглядний консерватизм населення. У передмові до розвідки В. Антоновича П. Чубинський акцентує на характерній особливості українського народного світогляду й вірувань, пов'язаних з домінуванням магії в чаклунстві та незначною роллю (на відміну від світосприйняття та повір'їв європейських народів) демонічних сил в українських віруваннях і чаклунсько-обрядовій практиці.

Другий том «Малорусскія сказки» (1878) уміщував систематизовані дослідником міфічні й побутові народні казки, повчальні й гумористичні оповідання та нісенітниці. Не вдаючись до аналізу застосованої автором класифікації фольклорних текстів, що вже піддавалася критиці фахівців, зауважимо як заслугу П. Чубинського істотне збагачення реєстру занотованих та опублікованих на той час сюжетів згаданого жанру. Дослідник вказував на неспівмірність існуючих у фольклорній пам'яті та опублікованих казок: незважаючи на величезну кількість казок, що зберігається в народній пам'яті, записано та опубліковано їх було в різних виданнях лише близько 170-ти, 137 з яких – у двох випусках «Народных Южнорусских сказок» І. Рудченка²¹.

Третій том «Календар народних звичаїв та обрядів із відповідними піснями» (1872) подає систематизований П. Чубинським розлогий матеріал з річного народного календаря українського селянства різних регіонів; він щедро проілюстрований обрядовими піснями, описами побутового та господарського життя, релігійних обрядодій, обрядових молодіжних гулянь, ігор, танців, метеорологічних спостережень і погодних прикмет, рецептами з народної медицини та народної кулінарії, фрагментами апокрифів, зразками приказок тощо. Репрезентовано багаті пісенні фольклорні записи (різдвяної, купальської та обжинкової обрядовості), зокрема тексти 587-ми обрядових пісень та їх варіантів. Дослідник висловлює, на наш погляд, слушну

думку про те, що давня і добре розвинена календарна звичаєво-обрядова культура народу є ознакою не так його релігійності, як «якоюсь художньою обстановкою життя»; що деякі її елементи збержуться й при вищому розвитку культури (гадаємо, як своєрідний традиційний спосіб естетизації соціального життя).

Четвертий том уміщує матеріали із сімейного побуту та обрядовості, класифіковані автором таким чином: родини і хрестини, весілля, поховальна обрядовість. Окрім докладних описів сімейних обрядів, поданих у їх регіонально-локальному розмаїтті, том представляє також обрядові, коліскові та дитячі пісні й ігри, прикмети та повір'я, пов'язані з вагітністю і новонародженим, елементи сімейно-побутової та знахарської медицини, а також 20 розлогих описів весіль. Із чотирьох тисяч зафіксованих обрядових пісень майже дві тисячі весільних²². Важливим доповненням до змісту цього тому є нотний матеріал до весілля, записаного в м. Борисполі, що нараховує 138 пісенних зразків²³. Систематизовані та опубліковані П. Чубинським весільні пісні на той час були найбільшою збіркою з української весільної пісенності. Незначні за обсягом, але цінні відомості наводяться з поховальної обрядовості, які, крім опису власне обряду, включають ще й численні прикмети, а також деякі дані з демонології та світоглядних уявлень, пов'язаних зі смертю і потойбічним світом²⁴.

П'ятий том «Трудов...» (1874) репрезентує зібрання українських народних пісень, згрупованих за кількома загальними розділами (любовні, сімейні, побутові та жартівливі), кожен з яких має ще й вузлу тематичну класифікацію. Це колосальний пісенний матеріал, основну частину якого становлять, за рубрикацією П. Чубинського, пісні про кохання (827 одиниць)²⁵ та сімейні (491 одиниця)²⁶. Розділ «Пісні побутові» включає козацькі, гайдамацькі, рекрутські, солдатські, бурлацькі, чумацькі, «п'яницькі», станові та пісні часів кріпацтва. Застосована П. Чубинським дещо вразлива систематика пісенних текстів та повір'їв, яку свого часу розкритикував М. Драгоманов як «чудасії та нелогічності» і яка також має розбіжності з прийнятою в сучасній фольклористиці класифікацією цих жанрів усної народної творчості, не зменшує, однак, значення

сформованої ним збірки пісенних текстів, бо, як справедливо зауважував М. Сумцов, «усяка систематика пісень – річ важка і другорядна», порівняно з багатством і різноманітністю колосального за обсягом джерельного матеріалу, уведеного П. Чубинським у науковий обіг ²⁷.

Шостий том (1872), що присвячений звичаєвому праву українців, містить описи сільських правничих звичаїв та кримінальних і цивільних справ волосних судів. Том складається з трьох частин, перша з яких – це нариси волосного суду і народних юридичних звичаїв, що включають розвідки О. Кістяківського («Волосні суди, їхня історія, теперішня їхня практика і теперішнє їхнє положення») та П. Чубинського («Короткий нарис народно-юридичних звичаїв, складений на основі доданих цивільних рішень»); друга представляє розлогий огляд «Кримінальних рішень волосних судів»; третя репрезентує «Громадські рішення волосних судів».

Відомий дослідник народного звичаєвого права, П. Чубинський ще зі студентських літ активно добирав матеріали для створення синтетичної праці з народної правової культури українців. Із цього приводу О. Кістяківський писав, що П. Чубинський був одним з перших, хто звернув увагу на народну правову культуру, написавши вже в 1862 році працю про звичаєве право Малоросії; тоді ж він склав і надрукував у «Київських губернських відомостях» програму для збирання матеріалів зі звичаєвого права. Вивчаючи правову культуру українських селян, П. Чубинський справедливо акцентував її світоглядні засади та відбиті в ній ментальні особливості народу, у якого, на думку П. Чубинського, «ідеї користі, правди і моралі не розмежовуються різко» ²⁸. Звичаї та право народу «витікають з умов його життя і його моральних понять. Народ їх притримується тому, що в них, за його розумінням, правда. Зрозуміти юридичні звичаї народу можна лишень зрозумівши його економічні умови і його світогляд» ²⁹. Він також вказує на значення «історичного життя, ґрунтових і кліматичних умов» як джерел формування юридичних звичаїв певного племені: «В народі існує ціла низка правостосунків, які витікають з його економічної обстановки, зумовлюються його етнографічними особливостями й історичними долями» ³⁰.

Виявляючи засади правової культури та трудового світогляду українських селян, П. Чубинський надає вагомого значення народному побуту та «правовій психології» українства. Однак жодного разу він не вдається до ідеалізації народного життя, а з винятково науковою безпристрасністю відзначає як позитивне, так і негативне в національній ментальності. Науковець зауважив цікаву деталь трудового світогляду українських селян, які «вважають єдиним джерелом багатства – землеробську працю», до того ж уважають «працю взагалі єдиним справедливим способом для набуття права власності» ³¹. Отже, все, на що не витрачено людської праці, не може бути приватною власністю. Дослідник вдається до порівняльного аналізу української та російської ментальності, зазначаючи, «що якщо малорос навіть переважає великороса у сфері абстрактного мислення і ліризму, то він позитивно не може бути порівнюваним із великоросом у царині практичного життя» ³².

Виконана П. Чубинським фундаментальна праця «Народные юридические обычаи по решениям волосных судов», що містить понад 400 сторінок (включає також нарис, обсягом 25 сторінок, професора О. Кістяківського про волосні суди та їхню історію і практику), на думку вчених, мимохіть привертає до себе увагу ясністю і вишуканістю викладу ³³. Для цього дослідження П. Чубинський об'їздив 50 повітів і розглянув близько 500 рішень волосних судів, вибравши близько 1000 копій цивільних та кримінальних справ. Особлива увага науковця до рішень волосних судів була спричинена тим, що, на його переконання, по-перше, «вони представляють важливий матеріал для вивчення народних юридичних звичаїв; і, по-друге, вони служать відображенням розумового і морального стану народу в цілому» ³⁴.

На основі численних рішень волосних судів дослідник дійшов висновку про доцільність удосконалення і збереження цієї форми регулювання цивільного життя населення, позаяк ці рішення найадекватніше відображають світобачення народу ³⁵. На думку П. Чубинського, «волосний суд є життєвою установою, незамінною ніякою іншою», оскільки народ створив цілу систему правостосунків, що витікають з його економічного укладу, зумовлені його етнографічними особливостями й історичними

долями. Отже, волосний суд «найбільш компетентний, тому що солідарний з народом, із масою у поглядах на подібні правові стосунки»³⁶. Систематизований П. Чубинським колосальний за обсягом матеріал шостого тому зі звичаєвого права – це фактично перше фундаментальне дослідження в цій царині соціонормативної культури українців, яке, однак, окрім власне правових відносин, проливає світло на інші сфери побутового життя і є цінним джерелом з етнографії українців. Саме на підставі цих студій учений слушно резюмує:

- «корінна риса малоруського племені, яка має величезне значення в його економічному житті, – це сильний розвиток особистості. Ідея особистості проходить через всі стосунки, починаючи з родинних»³⁷;

- звичаєве право українців – не вимисел теоретиків; воно витікає з умов життя і моральних понять народу, а спільна його риса та, «що воно служить вираженням не формальної, а матеріальної правди»³⁸.

За оцінкою дослідників, «праці Чубинського зі звичаєвого права стали першими систематичними роботами в цій царині і для російської науки»³⁹. Зібраний П. Чубинським матеріал та його дослідження з правової культури українського народу аж ніяк не втрачають своєї цінності і для сучасного науковця, підказуючи йому «як потрібно працювати в царині звичаєвого права»⁴⁰.

Одним з перших серед українських етнографів XIX ст. П. Чубинський робить спробу створити узагальнюючі праці як про етнокультурну своєрідність українців, так і про етнографічні особливості національних меншин. Саме цій тематиці присвячений сьомий том «Трудов...», що вийшов у двох частинах. У першій ідеться про євреїв, поляків, великоросів, німців, чехів, молдаван Південно-Західного краю. Друга частина тому містить синтетичний огляд етнокультури «малоросів». Ґрунтовний і всебічний етнографічно-статистичний опис євреїв цього регіону України на замовлення П. Чубинського склав М. Полінковський (на підставі попередніх досліджень Берліна, Брахмана, Янсона і Аксакова). Розвідка подає статистичні дані про кількісні характеристики єврейського населення в Україні (у трьох губерніях Південно-Західного краю – 721 340 євреїв)⁴¹; фахово репрезентує сімейну звичаєво-обрядову традицію євреїв, їхній побут, антропологічні та

етнопсихологічні особливості, релігійні вірування та правові стосунки, характеристику професійних занять; наводить інформацію про єврейське підприємництво (кількість лавок, заводів, шинків та ремісників, про винокурні, горілчану торгівлю та лихварство)⁴². Виклад матеріалу зроблено на основі відомостей як безпосередніх спостережень, так і опублікованих праць, а також на основі обширних статистичних даних про господарсько-ремісничє життя, зібраних місцевими адміністративними установами, витягів з актових книг, повітових судів, статистики акцизних управлінь, митниць Південно-Західного краю. Фактично з ініціативи П. Чубинського в українській етнографії було започатковано народознавчі студії з іудаїки, які стали базовим матеріалом для наступних досліджень.

Том містить написаний П. Чубинським спільно з К. Михальчуком ґрунтовний етнографічно-статистичний нарис про поляків, до висвітлення етнографічних особливостей яких дослідники підходять з належною професійно-національною етикою, «зі всією щирістю і добросовісністю». Вони ставлять перед собою завдання «без будь-яких упереджених комбінацій і цілей допомогти виясненню і вирішенню таких життєво значимих завдань, одним з яких є нині польське питання тутешнього краю»⁴³. Автори усвідомлювали, що етнічна та етнополітична характеристика поляків на українських землях не може бути тотожною характеристиці польського народу в межах його етнічної батьківщини, оскільки особливості життя поляків в Україні (як соціально та економічно домінуючої меншини), їхні стосунки з українською більшістю спричинилися до постання специфічних правових, економічних, побутових та соціокультурних реалій і морально-етичних норм, що істотно відрізнялися від відповідних формовиявів та стандартів у Польщі. Численні сучасні дослідження культури національних меншин, здійснені вченими з різних країн, підтвердили цю тезу про нетотожність етнокультури, ментальних рис і правової поведінки народу на історичній батьківщині та культури його представників у діаспорі, позаяк останні зазнають як помітного культурного впливу етнічної більшості, так і певного тиску чужої політичної системи.

Том уміщує короткий історичний нарис про колонізацію Південно-Західного краю,

розкриває соціальний та етнічний характер католицизму як «панської релігії», наводить статистичні дані про католиків та їхній становий статус і розподіл по губерніях, про співвідношення польської та української людності в краї. П. Чубинський описує звичаї, родинний та громадський побут поляків України, торкається особливостей їхньої етнопсихології, моралі, подає короткі відомості про одяг та заняття.

Доповнює картину етнічного складу населення краю невеликий нарис «Про великоросів, які проживають і поселилися в Південно-Західному краї», проілюстрований низкою таблиць, складених за губерніально-повітовим принципом, а також подібний за характером нарис про німців, чехів, молдаван, караїмів, татар, циган, вірмен тощо.

Окрему частину тому становить розлоге дослідження «Малороси Південно-Західного краю», що присвячене етнографії та антропології українців і є, по суті, однією з найраніших синтетичних праць про матеріальну та духовну культуру, а також антропологічну й етнопсихологічну самотність українців. Описуючи антропологічні особливості українців, П. Чубинський зазначає, що «малороси – народ взагалі рослий»: особи середнього і високого зросту складають дві третини. На підставі статистичних даних дослідник дійшов висновку, що для українського населення найпоширенішим типом є «брюнети», оскільки за кольором волосся переважають темнопігментовані (72 % населення), серед яких 59 % – це особи з темно-русявим волоссям. Близько 70 % обстежених мають доволі світлий колір шкіри; така сама кількість тих, хто має пряму спинку носа й «помірковану» його ширину. Щодо кольору очей, то превалюючу групу становлять люди з темно-сірими очима (майже половина населення), а третину населення – кароокі⁴⁴. Дослідник зауважує, що при наявності домінуючих слов'янських антропологічних ознак та помітній однорідності українського населення все ж трапляються носії тюркських та іранських фізичних рис. «Між малоросами часто зустрічаються типи абсолютно татарські, і в той же час у кримських татар можна нерідко зустріти типові малоросійські обличчя; трапляються також обличчя, подібні до кавказьких горян»⁴⁵. П. Чубинський переконливо аргументує

присутність східних домішок в антропології українського населення історичними та політичними обставинами – тривалим співжиттям з українцями печенігів, хозар, торків, берендеїв та чорних клобуків, які частково долучилися до етногенетичних процесів українства. Ідеться й про татарські набіги, що не могли не позначитися на малоросійському типі, а також «деякий вплив південнослов'янського і румунського елементів, що проникали в козацьку Україну»⁴⁶. Ці спостереження П. Чубинського щодо антропологічних взаємовпливів між слов'янською людністю українських земель і представниками урало-алтайської та іранської спільнот суголосні висновкам Ф. Вовка й сучасних дослідників про антропологічні особливості, фізичні характеристики українців та про міжетнічні взаємовпливи як на рівні етнокультури, так і антропології.

Учений торкається питань української етнопсихології, вказуючи на деякі риси характерології: почуттєвість, поетичність та емоційно-образний спосіб сприйняття довкілля, меланхолійність вдачі, глибокодумність і здібність до абстрактного мислення, схильність до гумору, релігійність і набожність населення Південно-Західного краю⁴⁷. Стосовно останнього дослідник слушно зауважує, що ліризм українців у релігії «зробив їх досить байдужими до догматики; їм чужа будь-яка догматична чвара, а тому їх не міг захопити розкол»⁴⁸. П. Чубинський акцентує і скептицизм та певну апатичність, недостатню підприємливість, авольовість українства, що сформувалися внаслідок негативних історичних умов. На його думку, благодатна українська природа, що гарантувала необхідний прожитковий мінімум селянинові, також не спонукала українця до підприємливості, спричиняла своєрідний побутовий консерватизм та рутину в господарській діяльності. До того ж головним моральним імперативом для українців віддавна було, як уже зазначалося, почуття правди, справедливості, совісності, а ці риси заперечували можливість вдаватися до обману, користуватися обставинами і слабкостями опонента, отже, не стимулювали торгової підприємливості. Водночас дослідник акцентує деяку твердість характеру (впертість) як національну рису, завдяки якій, на його думку, «малорос у своєму минулому, повному

жахів і страждань, житті відстояв свою релігію, свою народність, свою мову»⁴⁹. П. Чубинський зауважує, що українці істотно просунулися в інтелектуальній, розумовій та естетичній діяльності⁵⁰; що «серйозний розум і глибина почуття створили в малороса силу волі; йому, як скептику, важко зважитися, але, зважившись одного разу, він нелегко відмовиться від своєї затії» і вперто обстоює своє. Консерватизм української вдачі влучно характеризує прислів'я «Лучче своє латане, ніж чуже хапане»⁵¹. До позитивних ментальних рис українців дослідник відносить індивідуалізм, досить розвинене почуття особистості, яке зумовило любов до волі, що породила вільнолюбне козацтво, аристократичний інстинкт та гордість. Проте розвинені до крайності ідеї індивідуалізму та свободи особи послабили в українців здібності до асоціації, до солідарної дії. Ці риси сприяли трансформації почуття свободи та «самої анархії в принцип, що служить предметом шляхетської гордості», а згодом призвели до засвоєння вищими прошарками українців цінностей польської цивілізації, характерної аристократичною, шляхетською свободою, а зрештою – до їхнього «ополячення»⁵².

П. Чубинський справедливо вказує на помітний серед українців демократизм стосунків між статями, на високий соціальний статус жінки в родині, що впливає зі змісту поняття особистості. Українка, хоч і поступається у своїх правах чоловікові і зазнає певних утисків, проте наділена правом власності і здебільшого постає порадицею та партнером чоловіка; «вона за важких обставин суспільного життя була не раз активним членом суспільства»⁵³.

Зроблений П. Чубинським огляд характерології українців позбавлений суб'єктивізму, він досить жорсткий і безапеляційний: «малорос мало здібний до ініціативи, немає підприємливості, немає збудженої енергії, ... він стоїть досить низько у справі економічного розвитку і залежний від інших»⁵⁴. У суспільному житті та громадських справах українці, за його спостереженнями, апатичні й несолідарні; «розбрат і байдужість малороса ведуть до того, що в громадських справах керують» окремі особи⁵⁵.

Порівняльний аналіз ментальності українського та російського народів, на думку дослідника, вказує на істот-

ні розбіжності в характерології цих народів, які постали внаслідок відмінних природно-екологічних факторів, фізично-антропологічних характеристик та історичних умов.

Розвідка «Малороси Південно-Західного краю» містить також спробу П. Чубинського осягнути регіональну етнокультурну специфіку України. Він умовно виокремлює три етнографічно-антропологічні типи населення, які відрізняються як фізичними характеристиками, так і лінгвокультурними ознаками (за особливостями, породженими природно-кліматичними й історичними умовами): український, поліський та подільсько-галицький. До українського типу він відносить жителів Київської губернії, середньої частини Волинської та південно-східної частини Подільської губернії; до подільсько-галицького – мешканців Західної Волині й Галичини (Каменецький, Ушицький, Проскурівський повіти, частини Старокостянтинівського, Кременецького, Дубенського та Володимир-Волинського повітів, Холмська Русь); до поліського – населення частини Київської, Волинської губерній і Підляшшя (Сідлецька і Гродненська губернії). Виокремлення П. Чубинським власне українського типу, поряд з поліським та подільсько-галицьким (теж українськими), засвідчує тяглість регіонально-краєвих ідентифікацій давньоукраїнської доби і відбиває як певний етап розвитку колективної української самосвідомості та етності, так і тогочасний рівень наукового осмислення проблеми. Водночас П. Чубинський слушно зауважує, що, «не дивлячись на особливості, всі три вказані типи малоросійського населення Південно-Західного краю мають з усіма іншими малоросами однаковий світогляд, обряди, вдачу, звичаї, пам'ятки народної творчості, засадничі властивості мови тощо»⁵⁶, що свідчить про етнологенетичну єдність українства різних регіонів. Дослідник відзначає негативний вплив на українське населення Холмської Русі та інших підневільних українських земель асиміляційного тиску сусідніх політично домінуючих народів, який призводить до національного знеособлення.

Нарис П. Чубинського містить також цінний статистичний матеріал про історично детерміноване територіальне розміщення українців, що сприяє сучасним

дослідникам в адекватному окресленні українських етнічних земель, частина з яких сьогодні опинилася поза межами державно-адміністративних кордонів України. Згідно з прийнятим у той час поділом підросійських українських земель на губернії, П. Чубинський подає таку географічну таблицю проживання українців: загалом у губерніях Південно-Західного краю – 4 млн 850 тис., із них у Київській – 1 млн 840 тис., Кам'янець-Подільській – 1 млн 580 тис. і Волинській – 1 млн 430 тис. Щодо губерній Північно-Західного краю, то, за його підрахунками, там мешкало 380 тис. українців (Брест-Литовський, Кобринський та Пружанський повіти, а також невеликі частини Слонімського й Більського повітів Гродненської губернії – 250 тис.; Пінський та Мозирський повіти Мінської губернії – 130 тис.). До 100 тис. українців нараховувалося в північно-західній частині Бессарабської області (Хотинський, Яський і Сороцький повіти). Дослідник наводить також статистичні дані про кількісні характеристики українського населення на підпольських українських етнічних землях (загалом – 280 тис. 780 осіб, з них у Люблінській губернії – 156 тис. 488 осіб, у Сідлецькій – 124 тис. 291 особа). За даними вченого, «всього в південно-західному й північно-західному краях та в прилеглих частинах півночі Бессарабської області і Царства Польського малорусів – 5 млн 610 тис. 780 осіб»⁵⁷.

Особливий інтерес становлять фактичні відомості, наведені дослідником щодо теренів поширення української мови та співвідношення кількості її носіїв із чисельністю уніатів. Цікавими з етнологічного погляду є представлені ним (складені на основі повідомлень начальників повітів і комісарів із селянських справ, а також на підставі особистих спостережень) списки сіл, у яких українці зберегли свою мову.

Окремий підрозділ праці «Малоруси Південно-Західного краю» П. Чубинський присвячує матеріальній культурі – житлу, знаряддям, хатньому начинню, одягу та їжі українців, що фактично було першою в українській етнографії спробою подати узагальнюючі нариси не лише про духовну, але й матеріальну культуру народу. Характеризуючи народне житло, П. Чубинський акцентує увагу на релік-

тових (із сучасного погляду) типах, виокремлюючи курну (поліську) хату, що однак була поширена в Овруцькому, північній частині Радомишльського, Рівненського, Луцького, Володимирського і Ковельського повітів; вказує на різні за конструктивними особливостями варіанти курної хати (зі стелею та без неї, з митими та «мазаними» білою глиною внутрішніми стінами)⁵⁸. Становлять інтерес і для сучасних дослідників як конкретні описи традиційного одягу, так і розлогі відомості про народне харчування (з його неодмінними впродовж віків складовими щоденної їжі – борщу та каші)⁵⁹, а також статистичні дані про економічне становище селян та про характер селянського господарства⁶⁰. У вступі до сьомого тому «Трудов...» учений зазначає, що в ньому відсутня розлога характеристика духовної культури (вірування, обряди, світогляд, моральні та юридичні норми і звичаї, значна кількість пам'яток народної творчості), оскільки ця інформація подається в попередніх шести томах. Том містить також ґрунтовну і фахово виконану розвідку К. Михальчука «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины», в основу якої було покладено зібраний експедицією за спеціальною програмою матеріал про діалекти і місцеві говірки. Фактичний матеріал дав підстави П. Чубинському та К. Михальчуку дійти надзвичайно важливого з етногенетичного погляду висновку про цілковитий збіг «поділу малоруського племені за нареччями і говорами з поділом Нестора на народності»⁶¹. Це засвідчило етномовну тяглість і спадкоємність тогочасного українського населення з племенами киеворуської доби. Ф. Вовк убачав недолік праці П. Чубинського у неспівмірності обсягів репрезентації матеріальної та духовної культури. Оцінюючи з погляду професійного етнологічного науковий доробок П. Чубинського, Ф. Вовк зауважував, що дослідник поділяв домінуючі в тогочасній науці уявлення, згідно з якими, «усна народна словесність – те, що тепер називають англійським словом *folklore*, – є головним підґрунтям етнографії, що в казках, піснях, говірках кожного народу можна знайти його погляд на природу, на людину і на людські взаємини, і немає нічого дивного, що із 7 томів “Трудов...” цього фольклору відведено 5, а тому, що тепер

називають етнографією, тобто дослідженню народного побуту, – тільки 178 сторінок»⁶². Ф. Вовк також вказує на недостатність етнографічних даних, зібраних у Лівобережній Україні, що створює певну диспропорцію у висвітленні етнокультури українців різних регіонів: «Лівобережна Україна входить в матеріали “Трудов...” лише частково, у вигляді декількох весіль, дещо більшої кількості пісень і незначної кількості зауважень щодо будівництва, одягу і т. ін., однак, наприклад, про історичне українське вбрання навіть зовсім не згадується»⁶³.

Ф. Вовк з притаманною йому безкомпромісністю відзначав, що «Труды...» П. Чубинського – це збірник «абияк зшитий, майже не систематизований і дуже погано редагований, не дивлячись на те що редакторами його були М. Костомаров і П. Гільтебрандт», проте грандіозний, надзвичайно багатий і тому безцінний⁶⁴.

Опублікування праць експедиції стало епохальною науковою подією, що сколихнула науковців-гумантаріїв не лише України, але й Росії, спричинила широкий резонанс і появу десятків схвальних відгуків та рецензій. Так, академік О. Веселовський у рецензії на «Труды...» П. Чубинського слушно зауважував, що вони «дали нове велике поле для різних наукових дослідів»; що «за багатством етнографічних даних, за загальною подібністю плану є лише 2 праці, з якими можна порівняти “Труды...” Чубинського, – “Lud” Кольберга і “Biblioteca delle tradizioni popolari siciliane” Пітре». Багатство зібраних даних засвідчує не тільки значну затрату сил і знань, але й організаторські здібності й невтомну енергію, яку визнала в оцінці діяльності П. Чубинського комісія Імператорського російського географічного товариства⁶⁵.

Високо поцінував наукову працю вченого знавець народного права О. Кістяківський, який зазначав, що П. Чубинський був одним з перших дослідників звичаєвого права, і що його праці з етнографії та статистики залишаються «цінним і невичерпним джерелом», з якого буде черпати наука майбутніх поколінь⁶⁶.

Цей погляд щодо значення праць П. Чубинського поділяв і М. Сумцов, який зазначав, що «Зібрані його дбанням “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западный край” – його

вічна заслуга й вічна слава»⁶⁷ і що його фундаментальна етнографічна збірка «повинна бути настільною книгою і покрасою усякої української книгарні»⁶⁸. «Після Чубинського в українській етнографії з'явилися цінні праці Головацького, Іванова, Рудченка, Грінченка, Манжури, Гнатюка, Франка, Яворницького, Новицького, Милорадовича, але жодна за повнотою і різносторонністю, за внутрішнім багатством змісту не може замінити “Труды...” Чубинського, які як були раніше, так і нині залишаються найбільш капітальним надбанням української етнографії, закріплюючи таким чином за П. П. Чубинським міцну славу гідного сина свого народу, людини... з великими історичними заслугами»⁶⁹. За ґрунтовною оцінкою О. Пипіна, «Труды...» Чубинського грандіозні, вони значно випередили попередні збірники і висунули українську етнографію за багатством цінного матеріалу на почесне місце. «Матеріал малоросійської етнографії розрісся тут [у “Трудах...” – Г. С.] до розмірів, що значно перевищили все те, чим вона володіла до цього часу»⁷⁰.

Попри принципову і прискіпливу критику томів П. Чубинського П. Драгомановим, останній також визнавав їхню неминущу значимість для науки, зауважуючи, що «збірник Чубинського рідке, а либонь поодиноке в нашій літературі видання багатством і різнорідністю матеріала»⁷¹.

Схвальну оцінку експедиція П. Чубинського отримала від ІРГТ: «“Труды...” за своїм об'ємом і змістом становлять надзвичайно цінний і важливий набуток науки». З огляду на обсяги та цінність зібраного матеріалу, а також враховуючи численні позитивні відгуки про результати експедиційних досліджень, ІРГТ в 1873 році присудило П. Чубинському золоту медаль, відмітивши «особливу його діяльність з виконання означеної експедиції».

Оцінюючи наукові заслуги П. Чубинського з погляду часової відстані, деякі сучасні дослідники закидають йому недосконалість методики експедиційних досліджень та систематики матеріалів, неспівмірність зібраних даних щодо різних етнографічних реалій, відсутність докладних паспортних даних, а подекуди фрагментарність, неточність та суб'єктивізм зафіксованих відомостей, непереконливу

з погляду сучасної науки їхню інтерпретацію тощо. Однак вони не враховують, що за тогочасного стану розвитку етнографічної науки, через брак коштів, кадрів, часових можливостей і, що важливо, справжньої підтримки влади, зроблене П. Чубинським видається правдивим науковим подвижництвом, яке зманіфестувало помітний поступ української етнографії й прислужилося пробудженню національної свідомості цілого народу. Оцінюючи науковий внесок дослідників минулих часів, слід, на наш погляд, враховувати такі критерії: як змінився внаслідок їхньої діяльності науковий джерельний фонд; якими новими знаннями збагатили вони науку, порівняно з доробком попередників? За такого підходу очевидно, що найбільшим здобутком П. Чубинського є створення під його керівництвом усеосяжної джерельної бази з української етнокультури, масштабна фіксація, систематизація та опублікування фактичного матеріалу про побут, світогляд та творчість народу в сімох капітальних томах «Трудов...». Що ж до закидів сучасників про нібито теоретико-методологічну, концепційну слабкість «Трудов...», то відповідь на них дав ще сам П. Чубинський, слушно зауваживши, що його матеріали дадуть повніше й точніше уявлення про досліджуваний народ, ніж будь-які теоретичні розмірковування та концепції. Поділяючи оцінку «Трудов...», висловлену О. Куницьким, який зазначав, що «ці праці високо підняли престиж української етнографії»⁷², додамо лише, що вони й донині залишаються її найповажнішим здобутком та окрасою.

Серед інших резонансних наукових проєктів П. Чубинського, що сприяли піднесенню української етнографічної науки на новий щабель і спричинили постановня в Україні першого спеціалізованого наукового центру, безперечно, є створення Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, що став своєрідним прообразом Національної академії наук. П. Чубинський давно виношував ідею створення повноцінного народознавчого центру, який би згуртував розпорошені наукові сили, спрямувавши їх на різнобічне вивчення етнокультури, а отже, на відродження й розвиток української етнічності та культури. Сучасники вченого наголошували на особливій його заслугі

у відкритті цього центру, на його непересічному організаторському таланті, енергійності та скромності. Зосібна, Ф. Вовк зазначав, що ініціатива і честь доведення до благочинного закінчення цієї нелегкої та досить делікатної справи (відкриття Південно-Західного відділу) належала, безсумнівно, П. Чубинському, блискуче завершення яким експедиції створило йому відомий авторитет у центральному відділі Товариства, а дивовижний організаторський хист допоміг провести цю справу крізь дуже серйозні перешкоди⁷³.

13 лютого 1873 року відбулося перше засідання Відділу, на якому головою Відділу було обрано Г. Галагана, керуючим справами – П. Чубинського, його помічником – О. Русова. У своїй програмовій промові П. Чубинський окреслив загальні риси діяльності Відділу, перед яким «стоїть завдання вивчення трьох етнографічних типів – українського, польського і єврейського – а рівноважно і економічної ваги кожного з цих елементів»⁷⁴. П. Чубинський заакцентував потребу провадження цих досліджень на об'єктивному ґрунті: «Ми мусимо, – зауважував промовець, – не домислювати, не проектувати, – справа наша полягає в тому, щоб викладати і вияснити»⁷⁵.

Як свідчать очевидці, «головною діючою особою» і навіть головним винуватцем виникнення Відділу, за чією пропозицією складався список його членів, був Павло Платонович Чубинський, якому вдалося зібрати підписи про створення Відділу від відомих, у тому числі наділених владою, осіб міста⁷⁶. Серед них: князь, Київський генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков, управляючий київської контрольної палати В. Борисов та багатий поміщик Г. Галаган, нащадок козацького старшини, раніше – редактор етнографічної секції в Комісії для опису губерній Київської навчальної округи, щирий приятель Т. Шевченка, який «завсіди» маніфестував свої українські симпатії⁷⁷. Г. Галаган з-поміж інших офіційних осіб був тим, хто ставився до діяльності Відділу неформально. Він, зокрема, прилучився навіть до окреслення його дослідницьких планів, з приводу яких консультувався з віце-президентом ІРГТ П. Семеновим. З листа останнього до Г. Галагана постають цікаві аспекти теорії тогочасної етнографічної науки, усвідом-

лення дослідниками потреби провадити вивчення в чотирьох напрямках – антропологічному, філологічному, побутово-матеріальному та побутово-духовному. П. Семенов через Г. Галагана намагався спрямувати увагу Відділу передусім на вивчення матеріальної культури і лише після цього духовної, підкреслюючи, що в працях експедиції П. Чубинського неспівмірність між різними частинами досліджень є надто великою⁷⁸.

Київська адміністрація мала певні причини політичного характеру підтримати існування Відділу і його діяльність перед загрозою поширення польського впливу. Отже, то був рідкісний випадок, коли інтереси частини української інтелігенції були суголосними устремлінням влади. Проте факти свідчать, що повної довіри у влади до Відділу не було і бути не могло. До прикладу, клопотання М. Костомарова та П. Чубинського перед Російським географічним товариством асигнувати кошти на етнографічно-статистичну подорож на Кубанщину не отримало підтримки з боку ради ІРГТ, яка, вочевидь, мала небезпідставні підозри, що «Відділ, маючи вивіску наукової установи, був насправді генеральним штабом політичного українофільства».

Відкриття Відділу ІРГТ для київських членів «Старої Громади» мало неабияке значення, оскільки, як зазначав один з її активних учасників Ф. Вовк, воно «легітимізувало як щонайменше більшу половину того, що ми робили до тих пір в якості (поза власною волею) таємного співтовариства Київської Громади; ... розв'язало нам руки і давало можливість істотно розвинути наші дуже скромні починання в галузі українознавства, збільшити наші видавничі засоби, залучати до роботи набагато більше коло діячів і користуватися сприянням багатьох вчених і адміністративних установ, з якими до тих пір ми могли спілкуватися тільки як окремі особи»⁷⁹. Скидалося на те, що громадівці, користуючись чужим недоглядом, «отримали легітимне право збиратися і відкрито займатися науковою діяльністю про Україну і для України»⁸⁰.

За три роки функціонування Відділ об'єднав чи не всіх українських діячів першої половини 70-х років XIX ст.: видатних учених і професорів, інтелігенцію і навіть місцеве панство загальною чисель-

ністю близько 170 осіб⁸¹. Серед засновників Відділу були П. Чубинський, Ф. Вовк, М. Лисенко, О. та С. Русови, М. Драгоманов, М. Левченко, В. Зайончевський, П. Житецький, М. Дашкевич, П. Білозерський, О. Кістяківський, П. Косач, О. Лазаревський, І. Левицький, К. Михальчук, В. Петров, І. Рудченко, М. Старицький, В. Науменко, І. Посяда, В. Симиренко, М. Симонов (Номис), О. Ханенко та ін.⁸² На кінець 1873 року Відділ уже нараховував 102 члени, з яких 57 перебувало в Києві, а 45 – поза ним. Відділ підтримував широкі зв'язки з іншими науковими установами (чеська, сербська, словацька, словінська, лужицька матиці, Південнослов'янська академія в Загребі, Інститут Оссолінських), здійснював обмін виданнями, а також налагодив контакти з установами західноукраїнських земель, із центральними та місцевими відділами, статистичними та єпархіальними комітетами, археографічними комісіями, Вільно-економічним товариством, земськими управами.

До найважливіших здобутків Відділу дослідники справедливо відносять також успішне проведення ним одноденного перепису населення Києва, результати якого було опубліковано 1875 року і який здійснювався «не з поліційною, або з фіскальною, але виключно статистично-науковою метою». Успіх у цій справі був гарантований завдяки надзвичайно ґрунтовній і об'ємній роботі, яку було здійснено під керівництвом П. Чубинського задовго до перепису і яка включала розробку програми, окреслення змісту та характеру дослідження, діяльності розпорядчого й спостережного комітетів, друкування формулярів для опису дворів, квартир та особистих карток тощо. До акції перепису було залучено широке коло учасників – «більше 100 ріжних людей, мешканців Києва усякого стану і фаху, почасти й молоді, і під керівництвом невеликої комісії і кількох членів за головування Чубинського, в одну ніч на 2-е березня 1874 р. приватними силами було докладно описано населення Києва в 127 551 людину... Такого другого громадськими силами, до того й за науковими методами зробленого опису, Київ вже потім ніколи не зазнав»⁸³.

Ця безпрецедентна в державній статистичній практиці наукова акція мала неоціненне значення для створення об'єктивної картини про кількісні характеристики,

мовно-етнічну, статево-вікову, соціальну й конфесійну структуру населення Києва. Передовсім перепис виявив, що реальна чисельність населення на 50 % більша, аніж подавала офіційна статистика. Мешканців власне міста було 116 774 особи (91,77 %), а населення передмістя становило 10 477 осіб (8,23 %). Несподіваним стало й те, що в передмісті відсоток корінних мешканців виявився вищим, аніж у місті, зокрема, корінних киян у власне місті проживало лише 27,93 %, а в передмісті – 32,93 %. Як зазначає П. Чубинський, «взагалі в Києві серед жителів на кожні 100 киян припадає 252 некиян».

За результатами перепису, найбільшою несподіванкою для влади виявилось те, що більше половини мешканців міста визнали українську мову рідною, що стало надзвичайно резонансним фактом суспільного життя Києва. З мовно-етнографічного та конфесійного погляду становлять інтерес відомості про мешканців Києва – вихідців з інших регіонів та населених пунктів, а отже, певною мірою, про їхнє етнічне походження: у складі населення міста кияни й уродженці Південно-Руських губерній становили 73,85 %, а уродженці великоруських і білоруських губерній – 21,55 %, вихідці з інших етноісторичних місцевостей імперії – 2,89 %, іноземці – 1,71 % (або 2170 осіб). Майже третину населення міста становили уродженці губерній Південно-Західного краю, з них найбільша частина – вихідці з Київської (26,12 %) та Чернігівської (6,59 %) губерній.

Заданими перепису, близько 15 % склали вихідці з власне російських губерній, які, вірогідно, були переважно етнічними росіянами. Враховуючи, що близько 1,5 % мешканців міста визнали білоруську мову рідною, це слід розцінювати як вияв їхньої білоруської етнічної ідентичності. Зіставлення даних перепису про вживання польської мови в домашньому побуті (якою спілкувалася п'ятнадцята частина киян) із відомостями про католицьку релігійну належність мешканців міста дозволяє припустити, що понад 7 тис. із них були етнічними поляками. Дослідник зазначає, що дві третини населення міста прийшли сюди недавно, «протягом одного, двох, трьох десятиріч». Серед киян, котрі репрезентували численну групу іноетнічного населення, були євреї, яких

нараховувалося в місті 13 803 особи і які, на думку П. Чубинського, «поселилися в Києві протягом останніх 5–6 років» після скасування владою відповідної заборони на проживання⁸⁴.

Унаслідок перепису було також виявлено диспропорцію кількісних параметрів представників чоловічої та жіночої статей: жінок було 55 403 (43,53 %), чоловіків – 71 848 (56,47 %). Через це у співвідношенні чоловічої та жіночої статей була істотна перевага перших над другими – на 100 жінок припадало 130 чоловіків. Найпомітніша диспропорція між жіночим та чоловічим населенням простежувалася на Печерську, де на 100 жінок припадало 297 чоловіків. За слушним поясненням П. Чубинського, це зумовлено значною кількістю військових, розміщених у казармах на Печерську, та розташуванням Лаврського монастиря в цій частині міста. Істотною була перевага чоловіків над жінками і в Лук'янівському кварталі (на 100 жінок – 132 чоловіки), що пояснювалося наявністю там Київської військової гімназії і тюремного закладу⁸⁵.

У ході перепису було отримано об'єктивні статистичні дані щодо поширення грамотності серед населення, зокрема, виявлено, що грамотні та напівграмотні становлять менше половини населення (43,5 %), а безграмотні – більшість (понад 55,5 %); до того ж найнижча освіченість була серед жінок, дві третини з яких були неграмотними.

Відносно ж соціальної структури населення міста, то до найчисленніших груп, які утворювали нижчі прошарки і налічували 74 %, належали міщани (майже третина – 32,56 %), представники нижчих чинів (майже чверть – 23,15 %) та селяни (понад шосту частину – 17,56 %). Спадкові та персональні дворяни й вище духовенство становили 17,77 %, а купці – понад 3 %.

Як зауважує О. Русов у своїх спогадах, сам перепис був прекрасною науковою операцією, блискуче проведеною на благо української науки, проте організатор цієї наукової акції (П. Чубинський), який зумів надихнути всіх членів спостережного комітету й кілька сотень студентів працювати на перепис, поведився надзвичайно скромно і був непомітний у цей день, не претендуючи на жодні преференції при виконанні цього величезної наукової ваги заходу⁸⁶. Цю ж рису П. Чубинського відзначав і Ф. Вовк,

який писав, що в нього не було усвідомлення своєї переваги над іншими, і при всьому своєму бурхливому темпераменті він насправді був надзвичайно скромним і невибагливим, ніколи не виявляючи претензій на будь-який авторитаризм⁸⁷.

Під керівництвом П. Чубинського члени Південно-Західного відділу ІРГТ розпочинають студіювання «господарських відносин, форм грошового обігу і ярмаркової торгівлі, особливостей селянського виробництва та способів реалізації продукції», досліджують землеробський інвентар, селянську садибу та матеріальну культуру в цілому⁸⁸. Одним з перших суто етнографічних проєктів Південно-Західного відділу було дослідження Бориспільського ярмарку, ініційоване П. Чубинським та проведене групою фахівців (Ф. Вовк, О. Русов та студенти), яка попередньо отримала дуже докладні теоретичні й практичні поради від П. Чубинського. Як згадував Ф. Вовк, «...не можу не визнати П. Ч. своїм першим учителем у цій справі [етнографічних студій] і зберігаю до цих пір найсердечнішу вдячність за його поради й настанови, які мені надалі дуже знадобилися. Завдяки особистій участі П. Ч. наша робота на ярмарках пішла надзвичайно жваво й успішно»⁸⁹. Дослідження торгових та виробничих відносин, матеріальної культури було порівняно новим явищем в етнографічній науці ХІХ ст., у якій традиційно основний акцент робився на фіксацію та наукове осмислення реалій уснопоетичної творчості й обрядової культури. У наукових «Записках» Відділу з'явилася ціла низка статей про матеріальну культуру та господарсько-економічні відносини, у яких ідеться, зокрема, про дослідження народного житла (М. Левченко)⁹⁰, про сільський побут і господарський інвентар (П. Чубинський)⁹¹ та про економічну проблематику (В. Антонович, Ф. Вовк)⁹².

Дослідницькі інтереси Відділу відображає його видавнича діяльність, зокрема, два томи «Записок Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства», характерною особливістю яких є різноманітність та актуальність матеріалів, суголосність їхнього змісту «головнішим потребам часу». Перший том «Записок...» охоплює кілька напрямів українознавства, що засвідчує широчінь дослідницьких інтересів його учасників. Економічний блок опублікованих розвідок репрезентує роз-

виток промисловості в історичному аспекті, торгових стосунків, зокрема, у хлібній торгівлі, подає інформацію про сільські ярмарки й кустарну промисловість, ощадно-позичкове товариство, а також програму вивчення кустарної промисловості. Як зауважують дослідники, саме така форматна й наукова постановка проблеми економічного стану України і викликала занепокоєння в російських націоналістичних колах.

До матеріалів географічно-природничого характеру слід віднести статті про кліматологію та етноботаніку (А. Рогович і Ф. Вовк)⁹³. Окремий розділ становлять публікації на етнографічну тематику, серед яких – розвідка О. Русова про Остапа Вересая – «одного з останніх малоруських кобзарів», М. Лисенка «Характеристика музичних особливостей малоруських дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм» та П. Чубинського «Про народні історичні легенди»⁹⁴. Перший том «Записок» містить також збірку дум і пісень релігійно-морального змісту О. Вересая.

Істотно розширюють спектр етнографічних, статистичних та фольклористичних студій матеріали, розміщені в другому томі «Записок»: реферати з порівняльної фольклористики М. Драгоманова⁹⁵, П. Іващенко про релігійний культ південноруського народу в його прислів'ях⁹⁶, про результати київського перепису П. Чубинського⁹⁷ та С. Завойка⁹⁸. Том містить збірку народних пісень з Буковини Г. Купчанка, репрезентує регіональну народознавчу та історико-краєзнавчу тематику (зокрема, розвідка Г. Купчанка подає історико-географічні відомості про Буковину⁹⁹, а стаття М. Константиновича інформує про народну освіту Південно-Західного краю). Фактично Південно-Західний відділ ІРГТ став першою легальною організацією в царині українознавства: учені, які згуртувалися довкола нього, провадили науково-пошукову роботу як з гуманітарної галузі, так і природничої, готуючи ґрунт для створення Української академії наук.

Науковий доробок Відділу склав основу доповідей ІІІ-го Археологічного з'їзду в Києві, що став поважною віхою як в утвердженні україністичних студій, так і в розвитку українського національного руху¹⁰⁰.

Плідна й результативна діяльність П. Чубинського та інших членів Відділу, яка увиразнювала українство як самодос-

татню етнонаціональну спільноту з притаманними їй особливостями культури, мови та економічного розвитку, створила інформативно інтелектуальне тло для гуртування українства і набула помітного резонансу. З відкриттям Відділу, як свідчить анонімний автор, «розпорошені українофіли отримали центр і опору, біля яких згрупувалися і стали діяти сміливіше, так, що протягом року з лишком їхній успіх став кидатися в очі»¹⁰¹. За твердженнями дослідників, Відділ був одним зі своєрідних свідомоорганізованих виявів українського народництва 1870-х років¹⁰²; а на думку С. Русової, з відкриттям Відділу «з'явилися перші бруньки нової національної свідомості».

Активізація україністичних студій викликала серйозне занепокоєння і спротив царських чиновників, які в особі своїх пильних представників – В. Шульгіна та М. Юзефовича – почали переслідувати членів Відділу вже з кінця 1874 року. Вийшовши зі складу Відділу, вони розгорнули антиукраїнську кампанію в газеті «Киевлянин», писали до Петербурга про сепаратизм в українських колах і відверто звинувачували весь Відділ у політичному партикуляризмі, заявляючи, що Південно-Західний відділ «захоплено таємним гуртком так званих українофілів, і влада разом зі службовцями і вельможними панамі легалізує підпільне Товариство та його роботу». Інкримінуючи Відділу неблагонадійність, ці наглядачі самодержавства стверджували, «що краєзнавча робота членів Відділу ведеться, не притримуючись державної ідеології»¹⁰³. Відверті випадки були спрямовані проти «старого відомого націоналіста П. Чубинського», який під цим тиском уже на початку 1875 року вимушений був відмовитися від керівництва справами Відділу. Через це Г. Галаган відмовився від головування у Відділі. Новим керівником було обрано В. Антоновича, а його заступником П. Чубинського. Таким чином, ці звинувачення членів Південно-Західного відділу з настійливими рекомендаціями ліквідувати Відділ та припинити українофільську пропаганду були сприйняті владою; і вже в травні 1876 року вони стали предметом особливої наради при російському імператорі. «7 червня 1876 р. міністр внутрішніх справ А. Тимашев повідомив голові Географічного товариства про те, що “у зв'язку з виявленою останнім часом на півдні Росії діяльністю особливої природи пропагандистів, “заражених”, так званим

українофільством, а також поширення в народі перекладів підручників і молитовників малоросійською мовою”, було скликано особливу нараду з метою зупинити і “присечь в корне” подальший розвиток шкідливої українофільської пропаганди»¹⁰⁴. У Петербурзі було створено сумнозвісну Комісію в справі боротьби з українством, видано так званий Емський акт про заборону українського слова та в червні 1876 року остаточно закрито Південно-Західний відділ ІРГТ¹⁰⁵. До того ж М. Драгоманову та П. Чубинському (як ініціаторам українофільської пропаганди) було заборонено проживати «в Малоросії, Петербурзькій та Московській губерніях».

Окрім ґрунтовних наукових здобутків, П. Чубинський лишив у спадок українству своєрідний заповіт-поезію «Ще не вмерла Україна», який зажив слави національного гімну. Цей Гімн став символічним вінцем національного подвижництва П. Чубинського на громадській ниві, так само як «Труды...» – вершиною його наукового доробку. Із цього приводу М. Сумцов слушно зауважив, що П. Чубинський свій славний гімн «підкреслив такою величезною науковою підвалиною, як “Труды этнографическо-статистической экспедиции”»¹⁰⁶. Учений справедливо зазначав, що, хоча давно вже нема серед живих ні П. Чубинського, ні його талановитих високої вченості критиків, проте «його капітальні “Труди” живуть і виявляють усі ознаки довгого і славного життя»¹⁰⁷. Пророчими щодо спадщини П. Чубинського видаються й слова Ф. Вовка: «Його високе суспільне значення не забудеться Україною ніколи»¹⁰⁸.

Ще на початку ХХ ст., відзначаючи «багатство» зібраного П. Чубинським етнографічного матеріалу та багатогранність його змісту, дослідники жалкували про малодоступність їх для читача і навіть для науковців через низький наклад. Зокрема, В. Камінський зазначав, що «в даний час будь-який етнограф і діалектолог, не дивлячись на те що ця праця не нова, не може працювати продуктивно, не ознайомившись із капітальними, об'ємними за матеріалом та цікавими за змістом працями Чубинського... На жаль, ці праці становлять рідкість і на це необхідно було б звернути серйозну увагу»¹⁰⁹.

Ця проблема малодоступності праць П. Чубинського не втратила актуальності і на початку ХХІ ст. З огляду на це, на вшанування 170-річчя з дня на-

родження П. Чубинського Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України розпочав перевидання семитомної праці П. Чубинського «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край». До відзначення славного ювілею етнологи та фольклористи Інституту спільно з колегами з інших установ країни провадять упродовж останніх років широкомасштабну фольклорно-етнографічну експедицію «Шляхами П. Чубинського», наслідком якої стане багатотомне видання про культуру й побут українців та етнічних меншин сучасної України. Сподіваємося, що це буде цінний порівняльний матеріал як для нинішньої науки, так і для майбутньої.

¹ *Вовк Ф. П. П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний // Украинская жизнь. – М., 1914. – № 1. – С. 59.*

² Там само.

³ *Кулиш П. Записки о Южной Руси: в 2 т. – С.Пб., 1856. – Т. I. – С. 180–181.*

⁴ Цит. за: *Савченко Ф. Заборона українства. 1876. – Х.; К., 1930. – С. 18.*

⁵ *Пытин А. Н. История русской этнографии: в 4 т. – С.Пб., 1891. – Т. 3. – С. 192.*

⁶ *Лебединский И. Павел Платонович Чубинский и его труды по обычному праву (1839–1884) // Украинская жизнь. – М., 1914. – № 1. – С. 34.*

⁷ *Русова С. Мої спомини (1861–1879) // Микола Лисенко у спогадах сучасників: у 2 т. – К., 2003. – Т. 1. – С. 156.*

⁸ *Лебединский И. Павел Платонович Чубинский... – С. 34.*

⁹ *Вовк Ф. П. П. Чубинский... – С. 45.*

¹⁰ Там само. – С. 58.

¹¹ *Сумцов М. Діячі українського фольклору. – Х., 1910. – С. 10–11.*

¹² *Пытин А. Н. История русской этнографии. – Т. 3. – С. 354.*

¹³ *Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – С.Пб., 1872. – Т. I. – С. XII.*

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – С. XII–XIII.

¹⁷ Там само. – С. XIII–XIV.

¹⁸ Там само. – С. XV.

¹⁹ *Чубинский П. Труды... – С.Пб., 1877. – Т. I. – Вип. 2. – С. 227.*

²⁰ Там само. – С. 227–228.

²¹ Там само. – С.Пб., 1878. – Т. II. – С. 3.

²² Там само. – С.Пб., 1877. – Т. IV. – С. 52–552.

²³ *Чубинский П. Приложение // Чубинский П. Труды... – Т. IV. – С. 1–45.*

²⁴ *Чубинский П. Труды... – Т. IV. – С. 697, 713.*

²⁵ Там само. – С.Пб., 1874. – Т. V. – С. 1–436.

²⁶ Там само. – С. 439–929.

²⁷ *Сумцов М. Діячі українського фольклору. – С. 12.*

²⁸ *Чубинский П. Труды... – С.Пб., 1872. – Т. VI. – С. 30.*

²⁹ Там само. – С. 30–32.

³⁰ *Чубинский П. Предисловие // Чубинский П. Труды... – Т. VI. – С. X–XI.*

³¹ *Чубинский П. Труды... – Т. VI. – С. 32.*

³² Там само.

³³ *Лебединский И. Павел Платонович Чубинский... – С. 35.*

³⁴ *Чубинский П. Предисловие. – С. VII.*

³⁵ Там само. – С. X–XI.

³⁶ Там само. – С. XI.

³⁷ *Чубинский П. Труды... – Т. VI. – С. 31.*

³⁸ Там само. – С. 30.

³⁹ *Лебединский И. Павел Платонович Чубинский... – С. 35.*

⁴⁰ Там само. – С. 38.

⁴¹ *Чубинский П. Труды... – С.Пб., 1872. – Т. VII. – Ч. I. – С. 176.*

⁴² Там само. – С. 13–211.

⁴³ Там само. – С.Пб., 1872. – Т. VII. – Ч. II. – С. 215–217.

⁴⁴ *Чубинский П. Малоруссы Юго-Западного края // Чубинский П. Труды... – Т. VII. – Ч. II. – С. 342–345.*

⁴⁵ Там само. – С. 345.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само. – С. 346, 347.

⁴⁸ Там само. – С. 348.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само. – С. 357.

⁵¹ Там само. – С. 348.

⁵² Там само. – С. 349.

⁵³ Там само. – С. 354.

⁵⁴ Там само. – С. 357.

⁵⁵ Там само. – С. 356.

⁵⁶ Там само. – С. 359.

⁵⁷ Там само. – С. 362.

⁵⁸ Там само. – С. 389.

⁵⁹ Там само. – С. 412–448.

⁶⁰ Там само. – С. 513–523.

⁶¹ Там само. – С. 453.

⁶² *Вовк Ф. П. П. Чубинский... – С. 57.*

⁶³ Там само. – С. 58.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ *Отчет о двадцать втором присуждении наград графа Уварова // Журнал Министерства народного просвещения. – С.Пб., 1880. – С. 229–230.*

⁶⁶ Цит. за: *Сумцов М. Памяти П. П. Чубинского // Украинская жизнь. – М., 1914. – № 1. – С. 33.*

⁶⁷ *Сумцов М. Діячі українського фольклору. –*

- С. 11.
- ⁶⁸ Там само. – С. 12.
- ⁶⁹ *Сумцов М.* Памяти П. П. Чубинского. – С. 33.
- ⁷⁰ *Пытин А. Н.* История русской этнографии. – С. 351.
- ⁷¹ *Драгоманов М.* Вестник Европы. – 1877. – Март. – С. 85–109.
- ⁷² *Куницкий А.* Украинский этнограф Павел Платонович Чубинский // Советская этнография. – 1956. – № 1. – С. 79.
- ⁷³ *Вовк Ф. П. П.* Чубинский... – С. 46.
- ⁷⁴ Цит. за: *Житецький І.* Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві // Україна. – К., 1927. – Кн. 5. – С. 31, 32.
- ⁷⁵ Там само. – С. 32.
- ⁷⁶ *Савченко Ф.* Заборона українства... – С. 15, 34.
- ⁷⁷ *Вовк Ф. П. П.* Чубинский... – С. 48.
- ⁷⁸ Там само. – С. 35, 36.
- ⁷⁹ Там само. – С. 47.
- ⁸⁰ Там само.
- ⁸¹ *Житецький І.* Південно-Західний Відділ... – С. 32.
- ⁸² Там само.
- ⁸³ Там само. – С. 34.
- ⁸⁴ *Чубинский П.* Обзор данных о населении города Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 года // Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического общества. – К., 1875. – Т. II. – С. 190–205.
- ⁸⁵ Там само. – С. 185–187.
- ⁸⁶ *Русов А.* Из воспоминаний о П. П. Чубинском // Украинская жизнь. – М., 1914. – № 1. – С. 42.
- ⁸⁷ *Вовк Ф. П. П.* Чубинский... – С. 60.
- ⁸⁸ *Колесса Ф.* Історія української етнографії. – К., 2005. – С. 87.
- ⁸⁹ *Вовк Ф. П. П.* Чубинский... – С. 50.
- ⁹⁰ *Левченко М.* Несколько данных о жилище и пище южноруссов // Записки Юго-Западного Отдела... – Т. II – С. 135–151.
- ⁹¹ *Чубинский П.* Село Сокиринці, образ побуту й господарства // Записки Юго-Западного Отдела... – К., 1874. – Т. I. – С. 235–265; *Чубинский П.* Инвентарь крестьянского хозяйства // Там само. – Т. II. – С. 176–187.
- ⁹² *Антонович В.* Опромышленности Юго-Западного края в XVIII ст. // Записки Юго-Западного Отдела... – Т. I. – С. 179–193; *Волков Ф.* О сельских ярмарках и кустарной промышленности // Там само. – Т. I – С. 265–291.
- ⁹³ *Рогович А.* Опыт словаря народных названий растений Юго-Западного края // Записки Юго-Западного Отдела... – Т. I. – С. 109–165; *Волков Ф.* Список растений с народными названиями, доставленных М. Ф. Семеренком // Там само. – Т. I – С. 165–179.
- ⁹⁴ Див.: Записки Юго-Западного Отдела... – Т. I. – С. 291–362.
- ⁹⁵ *Драгоманов М.* Отголосок рыцарской поэзии в русских народных песнях. Песни о «Королевиче» // Записки Юго-Западного Отдела... – Т. II. – С. 47–71.
- ⁹⁶ *Иващенко П.* Религиозный культ южно-русского народа в его пословицах // Записки Юго-Западного Отдела... – Т. II. – С. 71–109.
- ⁹⁷ *Чубинский П.* Обзор данных... – С. 187–219.
- ⁹⁸ *Завойко С.* О домах и квартирах г. Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 г. // Записки Юго-Западного Отдела... – Т. II. – С. 219–271.
- ⁹⁹ *Купчанко Г.* Некоторые историко-географические сведения о Буковине // Записки Юго-Западного Отдела... – Т. II. – С. 289–371; *Купчанко Г.* Песни Буковинского народа // Там само. – С. 371–601.
- ¹⁰⁰ *Студинський К.* Остап Терлецький про Археологічний з'їзд в Києві // Україна. – К., 1927. – Кн. 5. – С. 37–49.
- ¹⁰¹ *Савченко Ф.* Заборона українства... – С. 14.
- ¹⁰² Там само. – С. 13.
- ¹⁰³ Цит. за: *Житецький І.* Південно-Західний Відділ... – С. 35.
- ¹⁰⁴ *Берг Л. С.* Всесоюзное географическое общество за сто лет. – М.; Ленинград, 1946. – С. 160.
- ¹⁰⁵ *Житецький І.* Південно-Західний Відділ... – С. 36.
- ¹⁰⁶ *Сумцов М.* Діячі українського фольклору. – С. 13.
- ¹⁰⁷ *Сумцов М.* Памяти П. П. Чубинского. – С. 33.
- ¹⁰⁸ *Вовк Ф. П. П.* Чубинский... – С. 60.
- ¹⁰⁹ *Каминский В.* Этнографическое изучение Волыни. – Варшава, 1912. – С. 11, 12.